

Т.М. Тарасава, кандыдат філалагічных навук,
дацэнт кафедры беларускай літаратуры і культуры БДПУ

Праблема выбару ў творах Васіля Быкава канца ХХ стагоддзя

Цэласнасць творчай асобы беларускага мастака найперш выявілася ў яго адданасці праблемам ваеннай прозы, “якую ён працягваў удасканалваць на ўзроўні філасофіі і паэтыкі” [1, с. 436]. Галоўнай мэтай В. Быкава быў пошук праўды вайны. Не перамога, не гром фанфар прываблівалі пісьменніка, а людскія пакуты, ціхі голас салдата, які зведаў на сабе ўвесь цяжар вайны. У трагізме паказу вайны пісьменнік пераўзыйшоў усю тагачасную ваенную прозу. “Даследуючы вайну праз “жыццё ў сабе”, тую адзіную Праўду, якую ведае народ, беларускі пісьменнік наблізіўся да экзістэнцыялізму як філасофіі, шырока ўспрынятай мастацтвам і літаратурай стагоддзя. Наблізіўся менавіта праз экзістэнцыю народнага быцця, так бы мовіць — “стыхійна”. <...> Ён стварыў тыповыя вобразы беларусаў на вайне, паказаў нацыянальны характар адпаведных генатып і ментальнасць, архетыпы і спрадвечныя сімвалы беларускай экзістэнцыі” [1, с. 436]. Аналіз “ваенных” твораў В. Быкава знайшоў усебаковае адлюстраванне ў працах А. Адамовіча, Д. Бугаёва, В. Локун, М. Тычыны і іншых даследчыкаў.

Трагедыя чалавека з ваеннага часу ў творах В. Быкава канца ХХ ст. перамяшчаецца пераважна ў псіхіку, выклікаючы бясконцы стрэс, які становіцца стабільным фонам існавання. Жыццё ператвараецца ў пастаянную душэўную барацьбу, вынік якой — самаразбурэнне, але фактычна працэс самаразбурэння доўжыцца ўсё свядомае жыццё. Невыпадкова адзін з сур'ёзных даследчыкаў творчасці В. Быкава Д. Бугаёў назваў артыкул па апошніх творах пісьменніка “Несуцяшальны дыягназ” [2]. Песімізм В. Быкава ў поглядах на чалавека канца мінулага стагоддзя ўзмацніўся, ён напоўнены непрыхаваным трагізмам.

Героя-інтэлігента, навукоўца прадстаўляе чытачу В. Быкаў у апавяданні “Бедныя людзі”. Прафесар аднаго са сталічных ВУЗ Скварыш не

верыць ні ў сяброўства, ні ў каханне, для гэтага ў яго былі сур'ёзныя прычыны. Пабудаванае на недаверы да чалавека савецкае грамадства канчаткова дэфармуе свядомасць прафесара, ператварае яго ў пачвару. Адна з галоўных філасофскіх ідэй твора – ідэя алагічнасці быцця, у якім чалавек – ахвяра. Герой В. Быкава не здольны спасцігнуць логіку быцця, і логіка жыцця страчвае перад ёй сваё значэнне.

Прафесар Скварыш павінен зрабіць маральны выбар: напісаць данос на аспіранта ці стаічна зносіць абвінавачванні ў палітычнай ненадзейнасці. Напружаная барацьба героя з самім сабой ператвараецца ў самаразбурэнне. У творы В. Быкава экзістэнцыяльна ўсё: і спосаб зносін са светам — унутраны дыялог, і дэфармацыя псіхікі, і ўнутранае супрацьстаянне свету, людзям, і вакуумная адзінота, і ступень абагуленасці — яна заключана ў назве “Бедныя людзі”, якая становіцца сімвалам пэўнай эпохі. Сітуацыя адчужэння героя ад свету (пачынаючы ад унутранага пратэсту супраць несправядлівых абвінавачванняў да адчування сваёй віны, а потым і даносу) ёсць працэс самаразбурэння асобы чалавека, працэс памірання жывой матэрыі.

Праблема выбару ўласабляецца В. Быкавым у па-майстэрску прадуманай сітуацыі сустрэчы прафесара і аспіранта, дзе ўсё замкнёна на праблемах свет без Бога, мараль і інтэлект. Пісьменнік адназначна сцвярджае, што разбурэнне маралі непазбежна цягне за сабой разбурэнне інтэлекту, і прычыны гэтага трэба шукаць не толькі ў знешніх абставінах, а найперш у самім чалавеку, яго духоўных асновах.

Навакольны свет для герояў В. Быкава (прафесара, аспіранта) – гэта свет-пастка, дзе важна намацаць хоць нейкую кропку апоры, каб зразумець, у якім вымярэнні, часавым і прасторавым, яны знаходзяцца. Усе персанажы без выключэння пастаўлены ў сітуацыю выпрабавання. Пісьменнік выпрабоўвае сваіх герояў на "пасрэднасць", і яны цалкам адпавядаюць мастакоўскай канцэпцыі, сутнасць якой у тым, што свет належыць чалавеку "сярэдзіны".

Канцэптуальна арганізаваная мастацкая рэчаіснасць у апавяданні “Бедныя людзі” дае падставы гаварыць пра арганічнае спалучэнне ў творчым метадзе пісьменніка рэалістычнага і экзістэнцыяльнага кантэкстаў, скіраваных на раскрыццё сутнасці чалавека ў свеце. Экзістэнцыяльны аналіз на межах дапамагае высвяціць падтэкст учынкаў, якія мала матываваны знешнімі абставінамі і могуць знаходзіцца па-за станам лінейнага псіхічнага развіцця асобы. Паглыбленне філасофскіх патэнцый твораў В. Быкава канца ХХ ст. адбываецца праз свядомую ўстаноўку пісьменніка на псіхалагічны эксперымент, узмацненне ідэі адчужанасці чалавека ў свеце, на пашыранае даследаванне сферы экзістэнцыяльнага быцця. Такім чынам матыў парога, мяжы дае магчымасць мастаку зазірнуць у патаемныя куточки чалавечай душы, у глыбіні падсвядомага.

Адна з характэрных асаблівасцей сучаснай прозы ўвогуле — схільнасць яе да традыцый еўрапейскага авантурнага рамана, герой якога не меў «твёрдых сацыяльна-тыпічных і індывідуальна-характэролагічных якасцяў, з якіх слагалася бы ўстойлівы образ яго характэра, тыпа або тэмперамента. <...> С авантурным героем усё можа здарыцца, і ён усё можа стаць» [3, с.117]. Шырокі спектр магчымасцей такога тыпу героя дазваляе пісьменніку зрабіць яго носбітам авантурнага сюжэта, трафарэтныя формы якога (медытацыя, экзатычныя захапленні, наведванне інтэлігентамі трушчоб, спалучэнне ўзнёслага з гратэскам, сімпатыя да пакрыўджаных і інш.) паспяхова выкарыстоўвае В. Быкаў у творах апошняга дзесяцігоддзя.

Займальнасць твораў пісьменніка апошняга дзесяцігоддзя не была мастакоўскай самамэтай, за ёй хаваецца глыбокая змястоўнасць ідэі, якая ўвесь час выпрабоўваецца. М. Бахцін назваў меніпею фантастыкай, схільнай да эксперыменту, і жанрам з неабмежаванай сюжэтнай выдуманкай. Выпрабаванне філасофскай ідэі, сфармуляванай як *пазіцыя чалавека ў сучасным свеце*, з’яўляецца асноўнай задачай смелай фантастыкі і вымыслу ў “Трупі” В. Быкава. Па гэтай прычыне сюжэты твораў пісьменніка апіраюцца не на сацыяльны, сямейны, біяграфічны статус героя, а на «вечнага і роўнага

сабе чалавека» (М. Бахцін), мэта якога як індывіда — самазахаванне, але якой цаной?

Смелая, неўтаймаваная фантастыка В. Быкава ў апавяданні “Труп” матывавана перш за ўсё імкненнем стварыць выключную сітуацыю для разважанняў над філасофскай канцэпцыяй аб перспектывах чалавецтва і яго каштоўнасных арыенцірах. Прадмет даследавання беларускага аўтара ў творы — рэчаіснасць канца XX ст. Яе мастацкае асэнсаванне ажыццяўляецца пры адсутнасці табуяваных зон, скрупулёзным вывучэнні самых дробных нюансаў і дэталёў, смелым, неардынарным падыходзе да патаемных жыццёвых сфер, адкрыцці новых шляхоў да асэнсавання экзістэнцыі, выяўленні ў слове схаваных магчымасцей для ўвааблення быцця. Трагічны разлад у прыватным і грамадскім жыцці чалавека канца XX ст., дэфіцыт дабрывіні, спагады, душэўнай цеплыні пракакуюць трагедыйнае разбурэнне асобы, якая ці то аказалася пад пагрозай выключэння з грамадскіх сувязяў, ці, наадварот, растварылася, згубілася ў калектывізме, масавасці.

Характэрныя для карнавальнага мыслення полюсныя парна-кантрасныя вобразы (здоровая — хворая свядомасць забойцы, труп забітага чалавека — жывы труп забойцы) матэрыялізуюць уяўленне аб узаемазамяняльнасці і ўзаемаабумоўленасці, сведчаць аб «присутствии бесконечности в конечном, Бога в мире» [4, с. 204] і, такім чынам, мадэлююць цэласнасць жыцця. На прынцып полюсна-кантраснай парнасці ўскладзена своеасаблівая роля крывых люстраў, з дапамогай якіх ствараецца эфект парадзіравання з’явы, персанажа. Раздваенне асобы на героя і антыгероя цягне за сабой непазбежную ўнутраную палеміку. У выніку адбываецца дыялагізацыя свядомасці (у поўным аб’ёме яна матэрыялізавана ў “Труп”), якая глыбей выяўляе экзістэнцыяльную сутнасць чалавека, яго быццёвыя асновы. Парна-кантрасная свядомасць паспяхова вырашае задачу супастаўленняў і супрацьпастаўленняў, выяўляе складанасць асобы і чалавечых узаемаадносін.

Універсальнай метафарай-сімвалам эпохі самаразбурэння чалавека сталі быкаўская аповесць “Ваўчыная яма” і апавяданне “Труп”.

Добраахвотнае адчужэнне, вакуумная адзінота, неадэкватнае ўспрыняцце свету, рэчаіснасці, пакалечаная псіхіка ствараюць тую востраканфліктную сітуацыю з надзвычай высокай ступенню абагульнення, якая сведчыць аб унікальным мастацкім бачанні працэсаў дэмаграфізацыі як знешняга свету, так і чалавека. У “Ваўчынай яме” В. Быкаў піша: “І сапраўды, хутка (салдат. — *T.T.*) натрапіў на нейкае пачварства ў зямлі, хіба толькі падобнае да таго, што ён шукаў. То быў не чарвяк, а нейкі чырвоны вуж з палец таўшчынёй, доўгі, як яго выцягнуў салдат з зямлі, — можа, нават паўметра даўжынёй. Перамагаючы гідлівасць, салдат растаптаў абцасам яго галаву (хаця было не зразумець, дзе ў яго галава, а дзе хвост) і кінуў астатняе ў раку” [5, с. 17]; “Зноў пачалі трапляцца дзіўнаватыя жабы, мусіць жабы-мутанты ці што? Некалькі разоў ён лавіў іх з дзвюма парамі даўгіх задніх лапаў... Іншым разам яму трапляліся невялікія жабкі з дзіўна скасабочанай галавой — не ў канцы тулава, а быццам як збоку” [5, с. 38]; “І раптам наперадзе перад ім (салдатам. — *T.T.*) раскрыўся вялізны пусты прагал, над якім шырока свяцілася неба; шмат сонечнага святла ляжала таксама ў доле. Салдат падышоў бліжэй — на вялізным у некалькі гектараў прасцягу стаялі ссохлыя рыжыя хвоі з таксама ўсохлым рыжым суччам, з якога абсыпалася долу ігліца. Усё выглядала здаля, нібы даўняе вялізнае пагарэлішча” [5, с. 49].

В. Быкаў канстатуе парушаную прыродную натуральную хаду рэчаў, калі няма барацьбы, няма мэт і прадмета барацьбы (варожыя сілы ў “Ваўчынай яме” не персаніфікаваны), ды і героі (салдат і бомж) зусім не барацьбіты. Вось толькі на ўсё яны рэагуюць хваравіта, варожа ўспрымаюць рэчаіснасць, якую самі ж зрабілі ворагам. Пісьменнік падрабязна фіксуе толькі стан барацьбы дэфармаванай свядомасці адзіночых душ, зведзеных да статусу істоты.

У апавяданні “Труп” узаемаадлюстроўваюцца два паняцці: труп забітага сябра, які ўвесь час праследуе забойцу, і сам забойца, працэс самаразбурэння якога настолькі інтэнсіўны, што ён пастаянна знаходзіцца ў стрэсавай сітуацыі, якая ператварае яго ў жывы труп. Працэс самаразбурэння

асобы аярэджвае юрыдычны акт пакарання, задума твора яго і не патрабуе. Паміранне душы, на думку пісьменніка, — працэс больш страшны, чым фізічная смерць. Пасля забойства “тае начы ён спаў, можа, лепш за ўсе ранейшыя часы, калі яму дапякала нянавісьць. Цяпер нянавісьць знікла, і ён з палёгкай адчуў, што вызваліўся ад шматгадовага гнёту. Дзякаваць Богу. Сны яму тае начы сьніліся сьветлыя і лёгкія — луг, кветкі, сонца...” [6, с. 463]. Надзвычай будзённа разгортваецца дзеянне ў апавяданні: тут няма душэўных пакут, згрызот, сумненняў героя, няма самавыкрывальнага ўнутранага маналогу. Падкрэсленая роўная танальнасць аўтарскай апавядальнай інтанацыі абясцэньвае каштоўнасць прыроднай існасці чалавечага жыцця.

Працэсы разбурэння і катастрофічнасці ў творох В. Быкава канца ХХ ст. выражаны таксама і стылёва. Невыпадкова ў прозе пісьменніка ўзмацніўся прытчавы кампанент, які не амежаваны канкрэтнымі рэаліямі месца і часу, лакальнымі маральнымі вывадамі і ацэнкамі, што надае творам абагульнены спрасаваны сэнс. Так, апавяданне “Труп” можна назваць прытчай пра сумленне. Спакойная апавядальная інтанацыя (на яе нельга не звярнуць увагу) падкрэслівае трагізм жыцця забойцы, не абцяжаранага пакутамі сумлення за цяжкі грэх. В. Быкаў не заглыбляецца ў прычыны гэтай з’явы: “Што стала прычынай таго брутальнага пачуцця, цяжка сказаць. Пэўна, на тое не адказаў бы і сам забойца” [6, с. 462], — піша аўтар. Храналагічна пададзеныя падзеі пасля забойства фіксуюць не матывацыю катастрофічнага непаразумення людзей, іх узаеманедаверу, варожасці. Не. В. Быкаў шчыльна і лаканічна падае ланцужок учынкаў забойцы, скіраваных на тое, каб схаваць злачынства. Абсурднасць міні-сітуацый з трупам, у якія трапляе былы “сябар” забітага, відавочная, але яна прызвана разамкнуць сюжэт і ў сацыяльны, і (што яшчэ больш важна) у духоўны кантэкст.

В. Быкаў у апавяданні “Труп” нетрадыцыйна трапна выкарыстоўвае знешнія фантазійныя прыёмы меніпэі: труп перамяшчаецца праз мяжу, дастаўляецца ў гатэль, вяртаецца разам з забойцам дадому. Такі стылёвы прыём узмацняе і парадзіруе маштабы катастрофічнай дэградацыі свядомасці

забойцы. Пастаянныя стрэсавыя сітуацыі з трупам, у якія трапляе герой, канчаткова разбураюць яго парушаную псіхіку, ён ужо пераступіў парог пераходу жывой матэрыі ў нежывую.

Фантастычна-казачныя элементы сюжэтнай сітуацыі з трупам у В. Быкава надаюць асаблівую вастрыню праблеме пастаноўкі “апошніх пытанняў” (М. Бахцін): што ёсць неўміручасць душы, свядомасць на мяжы вар’яцтва, бессэнсоўнае жыццё. Многія эпізоды ў творы пісьменніка падаюцца непраўдападобнымі і нават штучнымі. На самай справе яны абгрунтаваны логікай карнавальнага светаадчування мастака. Карнавалізацыя — гэта светаадчуванне, здольнае вызваліць героя ад страху перад светам, невядомым і загадкавым, разбурыць усё звыклае, усталяванае, звыклае. Але карнавальны смех схаваны ў глыбінныя пласты вобраза, ён прыглушаны да мінімуму і насычаны змрочным каларытам. Назва твора “Труп” — метафарычны знак, маштабны сімвалічны вобраз маральных дэфармацый, здольных раз’ядноўваць людзей, абесчалавечваць асобу.

Праблематыка твораў В. Быкава апошняга дзесяцігоддзя (“Пакахай мяне, салдацік”, “Бедныя людзі”, “Труба”, “Зенітчыца”, “Палітрук Каламіец” і інш.) засведчыла, што знішчальная філасофія насілля, якая шырока культывавалася ўладай, рабіла жорсткасць маральнай нормай паводзін і выклікала сацыяльныя і маральныя дэфармацыі ў грамадстве. Адсутнасць міласэрнасці у соцыуме мае ў творах В. Быкава глыбокія гістарычныя карані. Пра гэта пісаў Д. Гранін у “Літаратурной газете”: “Во времена раскулачивания ... чувства, подобные милосердию, расценивались как подозрительные, а то и преступные: оно-де аполитичное, не классовое, в эпоху борьбы мешает, разоружает... Оно стало неположеным в искусстве. Милосердие действительно могло мешать беззаконию, жестокости, оно мешало сажать, оговаривать, нарушать законность, избивать, уничтожать. В 30-е годы, 40-е понятие это исчезло из нашего лексикона. Исчезло оно и из обихода, «милость падшим» оказывали таясь и рискуя” [7].

Распачатыя ваеннай тэмай разважанні над прыродай зла В. Быкаў паглыбляў на сучасным матэрыяле (“Ваўчыная яма”, “Труп”, “Бедныя людзі”, “Труба” і інш.). Зло дэспатыі і беззаконня рэпрэсіўнай палітыкі ўлады нішчыла і калечыла людзей: адных — фізічна, як зенітчыцу Ніну (“Зенітчыца”), палітрука Каламіяца (“Палітрук Каламіец”), другіх — духоўна, маральна. Гэта Валера Сарока і прафесар Скварыш з апавяданняў “Труба” і “Бедныя людзі”, хутаранец-селянін Карп з аповесці “Ваўчыная яма”. Праз прызму мастацкіх вобразаў беларускі пісьменнік заглыбляўся ў “макіявелевыя вытанчаныя шляхі злотварэння” [1, с. 438]. В. Быкаў успрымаў сацыяльныя эксперыменты як сур’ёзную антрапалагічную катастрофу ў гісторыі грамадства, менавіта гэта выклікала ў пісьменніка звышкрытычнае стаўленне да рэчаіснасці і пільную ўвагу да складанасцей чалавека, якія сёння імкліва паглыбляюцца. Засяроджанасць на космасе ўнутранага “я” адкрывала В. Быкаву новыя шляхі і спосабы пазнання свету, дзе сітуацыя глыбіннай рэфлексіі чалавека прынцыпова мяняла механізмы яе мастацкага ўвасаблення ў творы.

ЛІТАРАТУРА

1. Шаблоўская, І.В. Літаратура як форма іншадумства / І.В. Шаблоўская // Мовазнаўства. Літаратура, Культуралогія, Фалькларыстыка: XIII Міжнар. з’езд славістаў (Любляна, 2003) : дакл. бел. дэлегацыі / НАН Беларусі. Беларускі камітэт славістаў — Мінск, 2003. — С. 430—444.
2. Бугаёў, Д.Я. Спавядальнае слова : літаратурная крытыка, успаміны / Д.Я. Бугаёў. — Мінск : Маст. літ., 2001. — 327 с.
3. Бахтин, М.М. Проблемы поэтики Достоевского / М.М. Бахтин. — 4-е изд. — М.: Сов. Россия, 1979. — 320 с.
4. Жирмунский, В.М. Немецкий романтизм и современная мистика / В.М. Жирмунский. — СПб. : Аксиома, 1996. — 269 с.
5. Быкаў, В. Ваўчыная яма / В. Быкаў // Палымя. — 1999. — № 1. — С. 3 — 65.

6. Быкаў, В. Поўны збор твораў : у 14 т. / В. Быкаў. — Мінск; М., ТАА “Выдавецтва “Время”, 2005. Т 1: Аповесці, апавяданні і прыпавесці 90-х і 2000-х гадоў. — 656 с.
7. Гранин, Д. О милосердии / Д. Гранин // Литературная газета. —1987. — 18 марта.

На прыкладзе твораў В. Быкава канца ХХ ст. (“Бедныя людзі”, “Труп”, “Ваўчыная яма”) разглядаецца матыў парога, мяжы, які даваў магчымасць мастаку зазірнуць у глыбіні падсвядомага, каб спасцігнуць таямніцы быцця, чалавечую індывідуальнасць у поліфаніі грамадскіх сувязяў, выявіць глыбінную экзістэнцыю чалавека. В. Быкаў паспяхова выкарыстоўвае выяўленчыя магчымасці меніпеі (спалучэнне авантурнасці з вострай праблемнасцю, эксцэнтрычныя паводзіны герояў, займальны сюжэт) дзеля выпрабавання філасофскай ідэі, сфармуляванай як пазіцыя чалавека ў сучасным свеце, перспектывы чалавецтва і яго каштоўнасныя арыенціры.

Бібліягр. — 7 назваў.

SUMMARY

Analyzing works by V. Bykov written at the end of the XX-th century («Poor People», «A Corpse», «A Wolf Hole») the author examines the motive of the frontier situation that enabled the writer to penetrate into the depth of subconsciousness, to comprehend secrets of being, human individuality in the polyphony of social relations and to bring to light the existencia of a human. V. Bykov successfully uses the opportunities of the “menippea” (combination of an adventure genre, an acute problem, heroes’ eccentric behavior, interesting plot) to test a philosophical idea formulated as a position of a human being in the modern world, prospects of humanity and its value priorities.